غضنفري پور، محمدعلي؛

«معرفي شهر قديم بم»، كرمان شناسي (مجموعه مقالات) مركز كرمان شناسي، كرمان ١٣٧٤.

كرمان شناسي

«مجموعه مقالات»

از انتشارات مركز كرمان شناسي

كرمان ـ مركز كرمان شناسي تلفن ٣٥٠٨١

مجموعه مقالات

بكوشش محمدعلي گلاب‌زاده

حروفچيني: كوشش تلفن ٧٦٨٨٣٧

چاپ اول:

تيراژ: ٢٠٠٠

تاريخ نشر: زمستان ١٣٦٩

تهران ـ چاپ مروي

فهرست

عنوان	نام نويسنده	
كليات		
مقدمه		
سرآغاز	حجتي كرماني	
كرمان در آئينه تاريخ	سيد حسين مرعشي	
دفاع مقدس	قاسم سليماني	٢٦

مسائل تاريخي و فرهنگي

كيفيت استفاده از منابع تاريخ كرمان	دكتر باستاني پاريزي	٣٧
هويت فرهنگي كرمان	دكتر محمود روح‌الاميني	٥٥
بعضي از مباحث عرفاني	دكتر حميد فرزام	٦٥
بررسي چند واژه گويش كرمان	دكتر جواد برومند سعيد	٧٧
صنايع دستي و سنتي استان كرمان	دكتر عطاالله وحدتي	٨٨
فرزانگاه زرتشتي	جمشيد سروش سروشيان	٩٧
فرهنگ سخنوران كرمان	سعيد طنياز كرماني»	١٠٣
تاريخ تصوف	پري ايرانمنش	١٣٠
حال كه چنين است	دكتر ناصر بقائي	١٣٥

بسمه تعالي

معرفي شهر قديم بم (قلعه قديمي شهر بم بانضمام ارگ آن)

گرد آورنده: محمد علي غضنفري پور دبير جغرافياي شهرستان بم

درباره ارگ بم از طرف محققين، باستان شناسان. تـاريخ نويـسان، سـياحان و ... مطالب زيادي نوشته شده، و در كمتر جائي اشاره به شـهر قـديمي بـم شـده اسـت، در حاليكه با مشاهده آثار برجاي مانـده از نزديـك بـه ايـن مـسئله پـي مـي‌بـريم كـه در شهرستان بم تنها ارگ نيست كه اهميت تاريخي دارد، بلكه قلعه شهر قديمي است كـه ارگ يعني مركز سازمان حكومتي در داخل آن جاي گرفته، و تـا يكـصد و چنـد سـال پيش محل سكونت مردم بوده و پس از آن تا چندين سال محل استقرار نظاميان شـهر جديد بوده است، و مي‌توانيم با بر شمردن خصوصيات اين شـهر قـديمي كـه بنـاي آن هنوز پابرجاست به ويژگي‌هاي شهرهاي قديمي ايران پي‌ببريم، و از آنجائيكـه در مـورد سابقه تاريخي و مسائل ديگر آن در مقالات مربوط به ارگ بم نكات فراوان گفتـه شـده در اينجا فقط به ذكر چند نكته اكتفا مي‌شود و سپس وضع فعلي اين شهر قديمي مورد بررسي قرار مي‌گيرد.

١ـ در كتاب ارگ بم نوشته آقاي حميـد نـوربخش بـه نقـل از نـشريه فرهنـگ كرمان

در مقاله موسوم به ارگ بم چنين آمده.

ارگ بم در شمال شرقي شهر فعلي بم واقع شده و فاصله چنداني از مركز شـهر ندارد، مساحت كليه ارگ قريب ٦ هكتار مي‌باشد و از عجيب‌ترين قـلاع قـديمي ايـران است كه خود باندازه يك شهر كوچك است، شكلاً صورت مربع مـستطيل دارد و طـول آن قريب ٣٠٠ و عرض آن ٢٠٠ متر مي‌باشد، و مشتمل بر دو قسمت عليائي و سفلايي است، قسمت عليا كه در مرآت البلدان بقسمت اول نام برده شده در دامنه كوه بوده و از آثار و علائم معلوم است كه حكومت نشين و مركز فرماندهي نظامي شهر بوده.

و سفلايي (قسمت پائين) مسكن رعايا و زارعين محسوب مي‌شده است،و تمام ساختمان قلعه از خشت خام ساخته شده و پايداري آن در برابر حوادث از عجايب است.

و در مورد قدمت تاريخي اين شهر چنين ذكر شده: با توجه بآثار و خشت‌هاي باقيمانده موجود و همچنين سكه مكشوفه در اين قلعه كه متعلق بدوره اشكاني مي‌باشد، قدمت تاريخي اين شهر را تا آن دوره مسلم مي‌دارد.

۲ـ احمدعلي خان وزيري در كتاب جغرافياي كرمان در مورد شهر قديمي بم چنين ذكر مي‌كند:

در سنه ۱۲۵۳ هجري قمري كه آقاخان محلاتي حكمران كرمان از ايلت معزول گرديد به خيال باطل، اين قلعه را مأمن نموده بناي قتنه و تاخت و تاز را در محال كرمان گذاشتز عاقبت در آنجا محصور شده امتداد محاصره از يكسال متجاوز شد، از آن زمان ببعد سكنه شهر بمن در خارج شهر بفاصله دو هزار گام كه چند قريه بيكديگر متصل بود ساكن هستند و شهر بم اكنون حصار و خانه‌ها و چهار سوقش معمور است ليكن جز دو دسته سرباز و يك صاحب منصب و چند نفر توپچي و دو عراده با جمله آن و تقريباً ۵۰ سوار كه حسب‌الامر ايالت كرمان به محافظت آن قلعه مأمورند كسي ديگر در ارگ منزل ندارد.

۳ـ در كتاب شهرنشيني و شهرسازي در ايران تأليف محمد يوسف كياني در مقاله ارگ بم از پروفسور هاينس گويه، بقلم كرامت‌اله افسر چنين آمده:

بم در دوران پيش از اسلام پي‌ريزي شده و رونق آن در قرن دهم ميلادي است و در آن زمان يكي از پنج شهر مهم سرزمين كرمان بوده كه هر يك كرسي ولايتي بوده است و جغرافي نويسان عرب قرن دهم بويژ مقدسي شرح خوبي درباره اهميت اقتصادي بم بدست ما مي‌دهند و مقدسي مي‌نويسد:

بم يك مركز ولايتي با اهميت و دلكش و بزرگ است، مردم آن كارشناس و داراي مهارتند، اين شهر بازار گاهي است و مردم را از راه دور بخود مي‌كشاند، و پارچه‌اي كه در اينجا توليد مي‌شود در كشورهاي بسياري شهرت دارد و آواز بم در همه جهان اسلام پيچيده و مايه سرفرازي كشور مي‌باشد و بيشتر اهالي شهر بافندگانند، و بيشتر رخت‌هاي صادراتي بم در دهكده بزرگي نزديك آن فراهم مي‌شود و در خاور

باختر جهان اسلام اين رخت‌ها را عالي‌ترين همه لباس‌ها مي‌دانند، و علاوه بر اين‌ها دستار و لباس زير و پيراهن‌هاي فاخر كه طالب بسيار دارد و البسه‌اي كه از مرو بيرون مي‌آيد در بم توليد مي‌گردد ...

و در كتاب فوق مطالب زير نيز بچشم مي‌خورد:

در شهر كهنه بم بهتر از هرجاي ديگر ايران مي‌توان ايده روشني از يك شهرك سنتي اسلامي بدست آورد و شهر كهنه بم ديگر مسكون نيست ولي باندازه‌اي حفاظت شده كه بآساني مي‌توان كاربرد اصلي و ويژگيهاي هر بنا را دريافت در اواسط قرن نوزدهم كه استان كرمان در تحت فرمان حكام ورزيده نمو اقتصادي سريعي حاصل كرد شهر كهنه بم براي جمعيت رو بافزايش آن زياد از حد كوچك بود، در جنوب باختري بم كهنه شهري نو برپا شد كه تقريباً در اواخر قرن ١٩ تمام جمعيت شهر كهنه را بسوي خود كشيد، و در اين زمان از نظر اهميت اقتصادي بم همتاي كرمان بحساب مي‌آيد.

و در سده‌هاي ميانه شهر كهنه بم با ارگي و مسجدي و بازاري مجهز بود اين تاسيسات براي انجام امور شهري و اداري و مذهبي و فكري يك مركز اقتصادي بنظر مي‌رسد، حتي اگرچه در جريان مستحكم ساختن باروها در قرن هيجدهم و تقليل دادن دروازه‌ها به يك دروازه بعضي از عناصر قرون وسطايي بم مبهم گرديده ولي باز بم مي‌تواند يك نمونه بسيار خوبي براي يك شهر اسلامي باشد، در يك چنين محوطه كوچكي كه تاسيسات شهري با ترتيب بارز و روشن دست در گردن هم داده‌اند اين اصل را بثبوت مي‌رساند كه نيروهاي تصميم گيرنده محلي در درون شهر اسلامي قرار دارد. اين بدان معني است كه ارگ در داخل حصارهاي شهر اما در لبه آن قرار گرفته و اين بازار است كه اواسط بين دروازه و ارگ مركز اداري بم و توابع آن مي‌باشد و در واقع يك مركز ارتباطي بين شهري بحساب مي‌آيد.

٤ـ استخري و ابن‌حوقل كه جغرافياي آنها به ترتيب در حوالي سال‌هاي ٩٥١ و ٩٧١ تأليف يافته مي‌نويسند كه بم قلعه (ارگ) معروفي دارد كه در شهر قرار گرفته است.

۵ـ پايتخير سياح انگليسي كه در سال ۱۸۱۰ ميلادي بم را ديـده اسـت دربـاره قلعه قديمي اين شهر چنين مي‌نويسد:

براي مبارزه با اقدام مهاجم و مدافعه در برابر آنها قلاع و استحكامات اين شهر را بقدري مستحكم كرده‌اند كه شايد در تمام ايران از اين حيث بي‌نظير باشد.

همه مطالب فوق حاكي از اين است كه شهر قديمي بم محـل سـكونت مـردم و ارگ آن در داخل شهر قديمي محل سكونت حكام و فرمانروايان بـوده اسـت و حتـي از زماني كه بواسطه برقراري امنيت و مسائل ديگـر شهرنـشيني مـردم در فاصـله نزديـك خارج قلعه براي خود مسكن اختيار كرده بودند بمحض اطلاع از حمله احتمالي بطـرف قلعه شه قديم سرازير شده و در مسكن قبلي خود در داخل قلعه تا زمان رفع خطر باقي مي‌مانند، و نبايد با بكار بردن كلمه ارگ بم چنين تصور شود كـه قلعـه محـل سـكونت حكام و فرمانروايان بوده يا اينكه فقط يك قلعه نظامي بوده است.

اينك بشرح خصوصيات اين شهر قديمي مي‌پردازيم:

۱ـ دور شهر ديواري بلند با برج و بارو كشيده شده و هر در واقع قلعه‌اي محصور است كه اينكار براي مقابله با دشمن و حفظ امنيت صورت گرفته و در اين مورد كتـاب ارگ بم (نوشته آقاي حميد نوربخش) چنين آمده:

پس از شورش آقاخان محلاتي فيروز ميرزا فرمانفرما كه قصد سركوب كـردن او را داشت تعدادي از برجهاي دو جانب شرقي و غربي حصار اصلي را ويران نمود (گويا در زمان فتحعلي شاه قاجار نيز عباس ميرزا قسمتي از اين حصارها را ويران كرده اسـت) و پس از مدتي بخش‌هاي ويران بازسازي شدند.

۲ـ در پاي ديوار و دور شهر خندقي بعرض چندمتر وجود داشته كه بهنگام دفاع از شهر آن را از آب پر مي‌ساختند و آثار آن امروز برجاست.

۳ـ داراي چند دروازه بوده كه امروزه يك دروازه آن قابل اسـتفاده و آثـار دروازه ديگر ديده مي‌شود و احتمالاً دروازه‌هاي ديگري نيز داشته است كه اين دروازه‌ها را شب هنگام مي‌بستند و بدين ترتيب عبور و مرور قطـع مـي‌شـده و در كتـاب شهرنـشيني و شهرسازي در ايران تاليف آقاي محمد يوسف كياني در اين مورد چنين آمده:

بطور يقين دو دروازه وجود داشته، آنكه امروز مورد استفاده است و دروازه دومي كه منتهي به مسجد مي‌شود، باحتمال قوي دو دروازه ديگر هم وجـود داشـته يكـي در ديوار شرقي و ديگري در ديوار غربي.

٤ـ شهر از چند قلعه تو در تو تشكيل گرديده كه هر قلعه توسط حصاري از قلعه ديگر جدا شده و براي وارد شدن بآن از دروازه‌اي بايـد عبـور كـرد كـه ايـن آثـار قابـل تشخيص است، و با توجه به وضع مساكن هر قلعه از پـاي حـصار اصـلي تـا محـل ارگ (مركز سازمان حكومتي) اقامتگاه حاكم تضاد طبقاتي كاملاً مشخص مي‌شـود بطوريكـه زارعين و رعايا در طبقه‌اي پائين‌تر و داراي اتاق‌هاي متصل بهم و متمولين و وابـستگان حاكم از منازلي كه داراي در و ديوار و حياط جداگانـه‌اي بودنـد اسـتفاده مـي‌كردنـد و وسعت و محل ساختمانها بر حسب قدرت اقتصادي و نفوذ اجتماعي صاحبان آنها شكل گرفته.

٥ـ ارگ يا مركز سازمان حكومت يا محـل زنـدگي حـاكم و فرمـانروا بهتـرين و مهمترين و مرتفع‌ترين قسمت اين شهر بوده كه بر فراز تپه‌اي سنگي بنـا شـده و بـراي خود حصاري بلند با برج و باروي دارد و براي رسيدن بآن از چندين دروازه بايد گذشت و داراي برج ديدباني معرفي است بنام كلاه فرنگي كـه ارتفـاع آن بحـدي اسـت كـه از داخل آن همه نواحي اطراف را زير نظر مي‌گرفته‌اند و امروزه تمام شهر جديد را از بالاي آن مي‌توان ديد و داراي ساختمان معروف به چهارفصل مي‌باشد كه محل زندگي حاكم و خانواده او بوده است كه البته علاوه بر چهار فصل ساختمانهاي ديگـري نيـز اقامتگـاه حاكم را تشكيل مي‌داده كه قابل رويت‌اند. ضمناً داراي راهرو زميني بوده كه بعنوان راه عبور مخفي در مواقع لزوم از آن استفاده مي‌شده.

٦ـ داراي مسجد و بازار و تكيه و مدرسه و حمام و آب انبار و زورخانه و پادگـان و اصطبل و زندان مخوفي مي‌باشد، كـه امـروز سـقف بـازار آن خـراب شـده ولـي آثـار دكاكين پس از عبور از دروازه اصلي مشهود اسـت و قـسمتي از امـاكن ديگـر بـصورتي تعمير شده خودنمايي مي‌كنند.

٧ـ خانه‌ها بـصورت مجتمـع و در كنـار هـم قـرار دارنـد و بوسـيله كوچـه‌هـا و معابرتنگ بهم مربوط مي‌شوند و كوچه‌ها و گذرگاهها بـسمت مراكـز مـذهبي ـ بـازار ـ

آب‌انبار و غيره باز مي‌شدند و امروزه نيز هر كدام از كوچه‌ها را كه امتداد بدهيم بيكـي از مراكز نام برده مي‌رسيم و اكثر كوچه‌ها پيچ در پيچ و برخي نيز سرپوشيده مي‌باشند.

در خاتمه بررسي در مورد ويژگي‌ها و خصوصيات اين شـهر قـديمي كـه آثـار و بناهاي آن كاملاً مشهود است و در برخي از امـاكن آن از طـرف سـازمان‌هـاي مـسئول بمنظور جلوگيري از انهدام آنها در حال حاضر نيز تعميراتي صورت مي‌گيرد، مـي‌توانـد الگويي در خصوص ويژگي‌هاي اكثر شهرهاي قديمي ايران باشد.

منابع مورد استفاده:

١ـ ارگ بم. نوشته آقاي حميد نوربخش.

٢ـ شهرنشيني و شهرسازي در ايران: محمد يوسف كياني.

٣ـ جغرافياي كرمان. احمدعلي خان وزيري.

٤ـ جغرافياي ايران سال دوم دبيرستان.